

Itse-sanana merkityksestä ja käytöstä¹

AULI HAKULINEN (Jyväskylä)

1. Pronomini vai adjektiivi?

Itse-pronominin on arveltu olevan se pronomeistamme, jolla on kiistattomin substantiivin alkuperä: sen kantasanana on ollut 'varjosielua' tai 'varjoa' merkitsevä substantiivi (L. Hakulinen 1979: 63). Tästä substantiivista on kehittynyt kaksikin pronominia. Refleksiivistä *itse*-pronominia käytetään samassa yksinkertaisessa lauseessa olevan subjekti-NP:n kanssa samaviitteisesti, esim. *Niemiset_i hankkivat itselleen_i koiran*. Refleksiivipronomini on aina elollistarkoitteinen. Toinen *itse*-pronomini on se, jota on vanhastaan luonnehdittu indefiniittiseksi pronominiksi tai adjektiiviksi (vrt. esim. NS s.v. *itse* A; Ikola 1977: 43). Tällöin sanan merkitykseksi mainitaan mm. 'henkilökohtaisesti'. Tarkastelen tässä kirjoituksessa tätä jälkimmäistä pronominia ja pyrin selvittämään, mitä pragmaattisia ja tekstuaalisia tehtäviä se palvelee. Kyseeseen tulevat siis seuraavantapaiset ilmaukset:

1. a) Ratkaisu ei vaikuta *itse* pääasiaan.
- b) Osaatko matkustaa sinne *itse*?
- c) Se ei tullut minulle *itsellenikään* mieleen.

Setälän lauseopin § 91:n mukaan nyt puheenalainen sana ei olisi »varsinainen indefiniittipronomini», siis sellainen, »jolla viitataan johonkin jota ei voida tai tahdota varmasti ilmaista». Sana mainitaan indefiniittien alaryhmässä III, jonka jäsenet ovat »indefiniittisiä adjektiiveja, joita saatetaan käyttää myös substantiivisesti». Tässä luokittelussa on kaksi ongelmaa. Määrittelemällä sana adjektiiviksi pyrittäneen ilmentämään sitä, että se — kuten esim. NS asian ilmaisee — pikemminkin »määrittää pääsanaansa» kuin viittaa jonkin korrelaatin ilmaisemaan tarkoitteeseen. Adjektiivi esiintyy kuitenkin suomessa lähes

¹ Kirjoitus perustuu kielitieteen päivillä Oulun yliopistossa 7. helmikuuta 1981 pidettyyn esitelmään. Hyödyllisistä keskusteluista kiitän Liisa Lautamattia, Raija Markkasta, Sonja Tirkkonen-Conditia ja Valma Yli-Vakkuria.

aina pääsanansa edellä ja lohkeaa tästä vain poikkeuksellisesti. *Itse* sen sijaan esiintyy paitsi »pääsanansa» edellä myös adverbien paikalla verbin jäljessä sekä pääsanansa jäljessä tämän kanssa kongruoiden. Näin ollen sana on adjektiivina yhtä poikkeava kuin pronomininakin. Toinen ongelma on sanan oletettu indefiniittisyys. Sikäli kuin tällä tarkoitetaan tarkoitteen epämääräisyyttä tai epäspesifisyyttä ja sikäli kuin adjektiivi voi olla indefiniittinen, määritelmä ei sovi *itse*-sanaan. Sen tarkoitehan käy yksiselitteisesti ilmi samasta lauseesta tai vähintäänkin tekstiyhteydestä.²

Tuomikoski huomauttaa pronominitutkimassaan (1969: 59), että tämä pronomini ei sovi luontevasti mihinkään indefiniittipronominien ryhmään, ja hän nimittääkin sitä asseveratiiviseksi, tähdentäväksi. Vastaavasti Suojanen (1977: 34) pitää sanan pronominaaliutta kyseenalaisena mutta ei esitä sille vaihtoehtoja luokkaa. Kun Tuomikoski pitää pääsanansa jäljessä esiintyvää *itse*-sanaa (vrt. esim. 1 c) eräänlaisena appositioattribuuttina, hän ei kuitenkaan tällä sitoudu pitämään sitä adjektiivina.³ Tärkeä on myös Tuomikosken (mp.) esittämä huomautus, jonka mukaan ei ole ilman muuta selvää, että kaikki *itse*-sanan esiintymät olisivat saman sanaluokan jäseniä. Osa niistä on alkanut adverbistua.

2. 1. *Itse* adverbina

Tarkastelkaamme ensin tapauksia, joissa *itse* on merkityksessä 'henkilökohtaisesti' ja joissa se sijaitsee adverbien tyypillisellä paikalla persoonaverbin jäljessä taikka lauseen lopussa (vrt. myös esim. 1 b edellä). Subjekti-NP on tällöin aina elollistarkoitteinen.

2. a) Viulisti Liana säveltää *itsekín*.

b) Kyllä ulkoiluviraston herrojen olisi syytä käydä *itsekín* joskus ulkoilemassa – – ja toteamassa, kuinka paljon siellä esim. viikonloppuisin käy ulkoilijoita (IS).

Vaihtoehtoisesti voitaisiin olettaa, että *itse* olisi näissä tapauksissa lohjennut pääsanastaan samaan tapaan kuin esim. *kaikki*-kvanttori on irronnut lausekkeestaan ilmauksessa *Me* lähdimme tilaisuuteen *kaikki*. Jos *itse* olisi lohjennut, sen olettaisi silti kongruoivan kuten pääsanansa jälkeisellä pronominilla on

² Passiivilauseetyypissä Lihat syötiin *itse* (NS:n esim.) ei kylläkään ole spesifistä subjektia ja näin *itse* jää myös tarkoitteeltaan epämääräiseksi. Laajempi konteksti passiivin tapauksessa kuitenkin osoittaa usein, keistä henkilöistä lauseessa on kyse.

³ Ruotsin kieliopissa *själv* on katsottu lauseenjäsenydelteään predikatiiviksi lauseessa *Han gjorde det själv*. Sanaluokaltaan se esim. Thorellin mukaan on »pronominellt för-stärkningsord», Allénin mukaan »intensitívt pronomen».

tapana, paitsi sijassa, myös persoonassa. Verbinjälkeinen *itse* ei kuitenkaan luontevasti kongruoi:

2. b') *Kyllä ulkoiluviraston herrojen olisi syytä käydä *itsensä* – .

Kongruenssi ei ole kriteerinä kuitenkaan kovin hyvä, koska valtaosassa esimerkkitapauksia asianomainen NP on nominatiivissa, jossa sijakongruenssi ei näy.

Mitä tämä 'henkilökohtaisesti' sitten tarkoittaa? Mistä syystä on joskus tarpeen korostaa sitä, että joku tekee jotakin omassa persoonassaan? Nähdäkse- ni tämä määräytyy joko lauseensisäisistä tai sen ulkopuolisista, tekstuaalisista syistä. Lauseensisäiset syyt riittävät selittämään adverbistuneen *itse*-sanana käytön. Sitä käytetään nimittäin merkityksessä 'omin avuin, yksin', jota NS pitää sanana erikoismerkityksenä. Näin on laita esim. seuraavissa ilmauksissa:

3. a) En saa *itse* kauluksen nappia kiinni. (NS)
- b) Jos joku haluaa kirjoittaa kirjan luvata maasta, hänen pitää *itse* se etsiä ja *itse* se löytää. (Laxness)⁴
- c) Minun pitää nähdä se *itse* (= omin silmin), että voisin uskoa.
- d) Anna mä puen *itse*. (lapsi)
- e) Ministeri kirjoittaa aina puheensa *itse*.

Tämä tulkinta 'ilman apua' sanalla on silloin kun verbi ilmaisee suoritusta tai saavutusta (ks. Vendler 1967: 106). *Itse* määrittää verbin ilmaisemaa toimintaa aivan kuten adverbina *yksin* tai *omin avuin*, ja se on verrattavissa muihin tästä samasta kannasta johdettuihin niin ikään yhteen sijamuotoon kangistuneihin adverbeihin, kuten *itseksensä*, *itsessään* tai *itsestään*. Silloin kun verbi ilmaisee suoritusta tai saavutusta, subjektina on intentionaalisesti toimiva henkilötekijä. Tällaisten piirteiden puuttuminen selittää, miksi seuraavat lauseet eivät ole kielenmukaisia, jos niissä esiintyy adverbina *itse*:

4. a) *Pihalla leikkii poikia *itse*.
- b) *Einsteinista tuli nero *itse*.
- c) *Puhe teki minuun *itse* vaikutuksen.
- d) *Moni nuori joutuu asumaan *itse*.
- e) *Lapsi rakastaa vanhempiaan *itse*.

Tulkinta 'omin avuin' saadaan siis lauseen kokonaismerkityksestä, ennen muuta verbin merkityksestä. Näin ollen ei tarvitse pitää sitä *itse*-adverbina erikoismerkityksenä, vaan merkityksen 'henkilökohtaisesti' pragmaattisena tulkintana tietyssä kontekstissa.

⁴ Esimerkit on poimittu vastaani tulleista puhutuista ja kirjoitetuista teksteistä. Yksilauseisia esimerkkejä olen keksinyt *itse* ja ottanut NS:sta. Useimmiten kontekstia tarvitaan tätä enemmän.

2.2. *Itse* pääsanana edessä taipumattomana

Perehtykäämme toiseksi niihin *itse*-sanana sisältäviin ilmauksiin, joissa se esiintyy pääsanana edessä painottomana ja taipumattomana (vrt. esim. 1 a edellä):

5. a) Ojituksen tarkoituksena on poistaa haitallinen vesi *itse viljelyalueilta*. (NS)
- b) Humalassa tuntuva huimaus johtuu alkoholin vaikutuksesta *itse aivokudokseen*. (HS)
- c) Aineiston ja variaabelien runsaudesta huolimatta on tulosten tarkastelussa yhä edelleen muistettava *itse tutkimuksen* asettamat rajoitukset. (A. Mielikäinen)
- d) Vähitellen alkaa ero sääntötyyppien ja sääntöjen sovellutusehtojen välillä käydä selväksi entistä enemmän. *Itse siirto- ja poistossäännöt* jäävät yksinkertaisiksi. (L. Carlson)

Tässä tehtävässä *itse*-sana lähinnä korostaa pääsanaansa, jolloin sen tähdentävä merkitys on 'nimenomaan, juuri, sinänsä'. Tässä käytössä sanan merkityksenä ei voi olla 'henkilökohtaisesti' jo siitäkään syystä, että se määrittää usein myös abstraktis- ja elotontarkoitteisia nominaalilauseita. Pääsanana saa kontrastiivisen painotuksen, jolloin se joukko, josta kontrastoitava elementti on poimittu, käy ilmi kontekstista (ks. esim. Chafe 1976). Vahvistavan *itse*-sanana sisältävä lauseke saa siis tulkintansa tekstiyhteydestä käsin. Niinpä esimerkkien 5 a, b konteksti ei ole riittävä, jotta tietäisimme, mihin viljelyaluetta tai aivokudosta verrataan. Sen sijaan esimerkistä 5 c käy ilmi, että tutkimuksen rajoitukset kontrastoidaan aineiston runsauteen; esimerkissä 5 d kontrastoidaan säännöt sääntötyyppeihin ja sovellutusehtoihin. Koska painotusta ei yleensä merkitä kirjoitettuun tekstiin, vahvistussanat kuten *itse* ovat tarpeen, sillä ne osoittavat, mille konstituentille kontrastoiva painotus lankeaa.

Edellä totesin, että tähdentävä *itse* määrittää myös abstraktisia, ei-elollisia substantiiveja. Se voi kuitenkin määrittää myös inhimillistarkoitteisia nominaaleja⁵ ilman, että sen merkitys saisi vivahdetta 'henkilökohtaisesti'. Tämä käynee ilmi seuraavasta esimerkistä:

6. Kaikkialla ovat mieliä kuohuttaneet viha, pelko, epätoivo ja murhe. Ne ovat pitäneet vankeinaan paitsi nyt vapautettuja panttivankeja myös lukemattomia muita ihmisiä, sekä asianosaisia että ulkopuolisia. Syvimmin ovat terrorismin fyysisesti ja psyykkisesti kokeneet *itse panttivangit*, jokainen myös yksilöllisesti. - - Myös *itse shaahi* koki eräänlaisen vanginkohtalon joutuessaan maanpakolaisena siirtymään tappajien tieltä turvapaikasta toiseen. (SK)

⁵ Poikkeuksena on mainittava pronominit, jotka eivät voi saada kontrastiivista painotusta. Tästä syystä ovat mahdottomia ilmaukset **itse hän*, **itse se*. Vahvistavan partikkelin ja seuraavassa jaksossa 2. 3 esiteltävän apposition ero häviää siis tyystin näissä tapauksissa.

Tätä vahvistavaa *itse*-sanaa voidaan Tuomikosken tavoin pitää pronominin paradigmasta irronneena partikkelina, joka on menettänyt paitsi sanapainonsa myös viittaavuutensa. Ongelmallista tosin on, että juuri ei-inhimillisten substantiivien yhteydessä sitä saatetaan käyttää myös pääsanana jäljessä. Tällöin se saa nimittäin lausekkeen kontrastiivisen painon; merkitys ei kuitenkaan ole sama kuin adverbistuneen *itse*-sanana vaan sama kuin partikkelin:

7. a) Omistusliitteisen vasteisen pronominesiiintymän tai ainakin sen omistusliitteen vaste on yleensä samassa lauseessa kuin *vastikeilmaus itse* [= *itse vastikeilmauskin*]. (R. Tuomikoski)
- b) Painosuhteilla on selvimmin merkitystä tapauksissa, joissa *määrite itse* ei anna varsinaista kuvausta. (M. Vilkuna)

Tästä partikkelistuneesta ilmauksesta voidaan pitää edelleen kehittyneenä sitä affektista, fraasiutunutta käyttöä (vrt. 8 a, b), jossa sekä sanan alkuperäinen merkitys että kategoriaan kuuluminen on hälventynyt aivan kuten kvanttorilla esimerkissä 8 c ja adjektiivilla esimerkissä 8 d:

8. a) Lapsi on *itse terveys*.
- b) Johan nyt on *itse piru* kun en saa nappia kiinni.
- c) En tunne *koko asiaa*.
- d) Manu on *oikea pahanilmanlintu*.

2.3. *Itse* appositiona

Silloin kun pronomini *itse* on heti pääsanansa jäljessä sen appositionaisena jatkeena, sillä on sijataivutus ja siihen liittyy muissa kuin nominatiivisijassa myös omistusliite. Tämä ei välttämättä ole merkinä lausekkeen henkilö-tarkoitteisuudesta, kuten esimerkki 9 c osoittaa.

9. a) Halaaminen ja pusiminen tuottavat selvästi myös *lapselle itselleen* iloa. (kirje)
- b) Kun Jalava puhui suomalaisten juurettomuudesta Ruotsissa, Brunner laajensi ongelman koskemaan myös *ruotsalaisia itseään* joukkotiedotusvälineitten historiattomassa maailmassa, - -. (HS)
- c) Jos yleiskielen normituksessa omaksutaan se kanta, että *(on) oltava*-tyyppisten rakenteiden mukautumia kyseisenlaisten infinitiivirakenteiden kaavaan on arvioitava samoin kuin *infinitiivirakenteita itseäänkin*, - -. (T. Itkonen)

Appositiona *itse*-sanalla on erillinen painotus, kuten edellä todettiin. Tämä näyttäisi mahdollistavan sen, että se lohkeaa pääsanastaan, usein vain yhden sanan etäisyydelle:

10. a) *Hän* kyllä *itse* käy jatkuvasti puheopetuksessa. [= Hän itse] (kirje)
 b) *Sarmanto* soittaa *itse* kokoonpanossa kosketinsoittimia. [= Sarmanto itse] (HS)

Erotukseksi jaksossa I edellä käsitellystä selvästä verbin määritteestä tämä *itse* ei merkitse 'omin voimin', ja lohjenneet ilmaukset ovat lohkeamattomien (sulkeissa) vapaita variantteja.

Tavallista on edelleen, että tämä *itse* liikkuu toiseenkin suuntaan eli topikaalistuu yli etenkin pronominin:

11. Lapsi on terve ja iloinen, ja villi hän on ollut koko ajan, joten *ITSE hän* ei liene taudista kärsinyt. (kirje)

Tässä tapauksessa päinvastaiseksi yhdeksi konstituentiksi tulkitseminen (**itse HÄN* pro *hän ITSE*) ei liene edes mahdollista (vrt. alaviite 4), koskapa persoona-pronominia ei voi kontrastiivisesti painottaa.

Appositiomaisuus tulee näin ollen hieman erikoiseen valoon, kun appositio voi topikaalistua. Vastaavasti tosin käyttäytyy helposti lohkeava kvanttori *kaikki* (perinteellisen käsityksen mukaan indefiniittipronomini sekini):

10. a') *He* kyllä *kaikki* käyvät ~ *He kaikki* kyllä käyvät ~ *Kaikki he* kyllä käyvät puheopetuksessa.

Mutta tätäkin ongelmallisempaa appositioanalyysin kannalta on, että »pääsanana», esimerkiksi subjektilausekkeen, ei tarvitsekaan olla mukana lauseessa ilmisegmenttinä, ja kuitenkin lauseessa on apposition kaltainen *itse*. Pääsanana puuttumisen tyypillisiä syitä ovat sen inkorporoituminen verbiin (12 a), ellipsi (12 b), ilmauksen geneerisyys (12 c, d) tai passiivisuus (12 e) taikka vihdoin rakenteen ei-finiittisyys (12 f):

12. a) Työskentelen *itse* asiakaspalvelussa postissa. (HS)
 b) sisarusten määrä; monesko *itse* on ikäjärjestyksessä (kyselylomake)
 c) Luulen, että ystävyys säilyy, jos *itse* näkee vähän vaivaa, on kiinnostunut. (HS)
 d) Jos keppi kaatuu, ni silloin kaatuu *itekki*, ja jos keppi ei kaadu ni silloin ei kaadu *itekkää*. (lapsi)
 e) Maahamme joudutaan hankkimaan ulkomailta erittäin runsaasti tieteellistä tietoa ja siitä on joka tapauksessa *itse* maksettava. (Akat. tied.)
 f) *Itse* kaikki tekstinäytteet lukeneena - -. (H. Matihaldi)

Appositiona olevan pronominin ja adverbien välisen rajan vetäminen on näissä tapauksissa joskus vaikeaa. Etenkin passiivilauseessa 12 e adverbiksi tulkitseminen on paitsi merkityksen perusteella luontevaa myös periaatteessa parempi ratkaisu, koska passiivissa ei koskaan voi olla ilmisubjektia. Sama koskee toista

pakollisesti subjektitonta rakennetta, ei-finiittistä konstruktiota 12 f. Näiden tulkitseminen yksinkertaisesta lauseesta käsin käy päinsä, tai ainakin siinä vaiheessa, kun ilmaisematta jääneen subjektin tarkoite selviää, *itse*-sanana merkityskin on selvä. Samoin ei ole laita esimerkeissä 12 a—d, joissa ainakin *itse*-sanana käytön syytä on etsittävä kontekstista laajemmalti. Siirrynkään tämän ongelman tarkastelussa lauseensisäisestä tulkinnasta tekstuaaliseen.

3.1. Tekstistä selittyvä *itse*

Verratkaamme toisiinsa seuraavia esimerkkejä, joissa esiintyy kaksi vastakkaista kantaa itsekehuun:

13. a) Kukas kissan hännän nostaa, ellei *kissa itse*?
b) Olen Suomen paras hiihtäjä, vaikka *itse* sen sanonkin.

Esimerkissä 13 a korostetaan, että *itse* kunkin on huolehdittava itsensä kehumisesta, esimerkki 13 b ilmaisee taas, että kulttuurissamme ei oikein hyväksyttäisi itsensä kehumista. Kummassakin tapauksessa sana *itse* tuo lauseeseen lisämerkityksen, implikaation, jonka puuttuminen tekee lauseista viestinnän kannalta suorastaan outoja; tapauksessa 13 a' *kissa*₂ tulkittaneen eritarkoitteiseksi.

- 13 a') Kukas kissan₁ hännän nostaa, ellei kissa₂?
b') Olen Suomen paras hiihtäjä, vaikka sen sanonkin.

Implikoitu lisämerkitys on sellainen, että yleensä tietyt asiat kuuluu tai vastavasti niitä ei kuulu tehdä henkilökohtaisesti, syystä tai toisesta. Asian selventämiseksi on syytä katsoa muutamia lisäesimerkkejä:

14. a) Vanhemmat olivat levottomia, mutta *lapsi itse* otti asian rauhallisesti. (G. Karlsson)
b) Isänsä hautajaisiin 1911 hän kuitenkin kirjoitti runomuotoisen kronikan, jota ei edes *itse* enää muistanut. (Salmela-Järvinen)
c) Asemalla oli nuori sähköttäjä, ja hän tuon serenadin lähettäjä, ei *isäntä itse*. (sama)
d) Miten sellaiset opettajat voivat opettaa keskittynyttä kuuntelua ja vaatia sitä tai toteuttaa äidinkielenopetuksen tavoitteita, *joita* eivät *itse* vaivaudu syventymään. (kirje)

Syy siihen, että on tarve puhua asioista, joita jonkun nimenomaan kuuluu henkilökohtaisesti tehdä, on tavallisesti se, että kyseinen henkilö ei ole toiminut niin kuin hänen olisi kuulunut toimia vaan hänen sijastaan onkin kenties toiminut joku muu (vanhemmat ovat hermostuneet lapsen puolesta, sähköttäjä järjestänyt serenadin isännän sijasta), taikka mahdollisesti kukaan ei ole

toiminut odotusten mukaisesti. Sangen usein tästä aiheutuu vastakkainasettelu *itse* kontra 'muut'. Tämä selittää sen, että lauseke, jossa sana *itse* esiintyy appositiona, käy vasta tekstiyhteydestä lopullisesti ymmärrettäväksi. Seuraavista esimerkeistä käy ilmi, että merkitys 'jonkun kuuluu tehdä jotakin' on hämärtynyt, muuttunut toiminnallisesta tekstuaaliseksi: kyseessä on muihin kontrastoitu *itse* merkityksessä 'puheenalainen, asianosainen, se, jonka tekemisiä teksti käsittelee'.

15. a) Salaisuudet alkavat [vanhemmiten] olla senlaatuksia, ettei niitä mielellään ulkopuoliselle kerro, vaikka joskus ehkä tuntuksikin helpottavalta jollekin uskoutua. Mutta entä jos tuolle vastaanottajalle tulee oma uskoutumisen hetkensä, ja hän pitää tarpeellisenä uskoa juuri minun salaisuuteni jollekin. *Miina itse* sanoi: omaa sisintäni minun ei ole tarvinnut uskoa kenellekään - -. (Salmela-Järvinen)
- b) Se oli hänen nimensä tuo, kirjekuoren päällä. Nimi oli tavallinen tytön nimi. Hän oli nähnyt sen monella eri tavalla kirjoitettuna, monin erilaisin kirjaimin. *Itse* hän kirjoitti sen suurilla, pystyillä kirjaimilla. (Vartio)
- c) [Eduskunnan puhemiehen kääntämisestä kirjoittavat Ilta-Sanomien päätoimittaja, - - eduskunnan puhemies JV, - - Kansan Uutiset, - - STT:n eläkkeellä oleva toimitusjohtaja - -.] *Puheenjohtaja Paavo Väyrynen itse* purkaa kiukkuaan toimittajiin ja kyselee journalismin perusteita Seura-lehteen lähettämässään kirjeessä. (HS)
- d) Otsikko: Fiulikökällä viulu Kaija Saariketulle. - - Kaupungintalon Fiulikökässä esiintyvät *Kaija Saarikettu itse*, - -. (HS)

Puheenalaisuus voi laajimmillaan liittyä vaikkapa teoksen päähenkilöön (15 a Miina Sillanpää, 15 b Vartion tyttö kuin tyttö), artikkelin tai jutun kohteeseen (15 c Paavo Väyrynen, 15 d Kaija Saarikettu). Mutta konteksti voi olla suppeampikin: sana voi viitata myös yhden kappaleen, jopa virkkeen puheenaiheeseen, jolloin sillä näyttäisi olevan ehkä vielä äskeistä selvemmin disambiguoiva, esim. henkilöitä toisistaan erottava tehtävä (esimerkit Vartiolta):

16. a) Ja *se* [= äiti] ei uskaltanut sanoa vastaan, mutta viskasi lehden kädestään niin että se putosi lattialle, ja sitten — ilmeisesti *itsekin* pelästyen sitä että isä oli huomannut *hänen* vastarintansa — koetti korjata asiaa nostamalla lehden lattialta pöydälle.
- b) Ja kyllä *se ompelija* tietää isästäsi ennestään, *hän* on vanha tuttu minulle, *hänellä* on ollut *itsellään* samanlainen hirmu miehenä.
- c) *Äiti* odotti vastausta yhä, ja kun sitä ei kuulunut, vastasi *itse*: - -.
- d) Sitten hän kävi usein, ja *Pirkko* pani hänet lasta hoitamaan sillä aikaa kun *itse* teki muuta.

Etenkin esimerkeissä 16 a, d tuntuu *itse*-sanan sijasta käytetty *hän*-pronomini suorastaan kielenvastaiselta, mikä osoittanee, että disambiguoiva tehtävä on

vakiintumassa, sana ei toimi pelkästään lisämerkityksen tuojana lauseessa. Puheenaihe ei näytä välttämättä kuitenkaan esiintyvän lauseessa teemana, kuten näkyy seuraavasta kuvatekstistä:

17. Vanhusten ja eläkeläisten käsityönäyttely kaupunginkirjaston aulassa näytti kiinnostavan nuorisoa enemmän kuin *eläkeläisiä itseään*. (Keski-suomalainen)

Kun teksti on poleeminen, siinä on tavallaan kaksi puheenaihetta, 'minä' ja 'polemisoitava', ja kummasta hyvänsä sopii näin ollen käyttää tarpeen vaatiessa ilmausta *itse* (vrt. myös jaksoa 3.2):

18. a) SMP:n tiedotuspäällikkö K.R:n kansanäänestystä koskeva kirjoitus HS:n mielipidesivulla - - oli otsikoitu seuraavasti: »Kivitie ei kannata ja kannattaa». Otsikko on oikea, kannatan kansanvallan laajentamista ja kansanäänestystä. Sen sijaan en valitettavasti voi aina kannattaa SMP:n sinänsä hyviltäkään näyttäviä esityksiä. Syy on *SMP:ssä itsessään*. (A. Kivitie, HS)
- b) Missään määrin väheksymättä Mullovan ansioita enempiä taiteilijana kuin taiturina totean, että en *itse* olisi sijoittanut häntä kärkeen. (A. Ignatius, HS)
- c) Kaiken kaikkiaan urheilujohtajien julmistelut esimerkiksi lehdistölle dopingin saamasta julkisuudesta ovat täysin turhia. *Huippu-urheilu itse* on luonut itselleen tämän ongelman. (IS)

3.2.1. *Itse* viittaamassa puhujaan

On huomiota kiinnittävän yleistä, että *itse*-sanaa käytetään viittaamassa puhujaan tai kirjoittajaan.⁶ Tämä on ymmärrettävää syystä, joka juuri edellä mainittiin poleemisen tekstin yhteydessä. Sekä kirjoittaja että puhuja ovat koko tekstin tuottamisen ajan asianosaisia, siis potentiaalisia puheenaiheita. Etenkin henkilökohtaisissa kirjeissä on tapana kertoa omista asioistaan ja tekemisistään, pitää siis itseään pääasiallisena puheenaiheena:

19. a) Olin oikeastaan ajatellut kirjoittaa jutun ilman muuta uudestaan, mutta eilen annoin parin muun naisen lukea sen ja he pitivät siitä. *Itse* pelkäsin, että jos se on vähän saarnaava, mutta heistä se ei ollut.
- b) Muutummeko me ollenkaan tai kuinka paljon? En minä tiedä. — Luulen, että *itse* olen jossain mielessä tullut sellaiseen kypsaan ikään, - -.

Jos esimerkissä 19 b korvattaisiin *itse* pronomiinilla *minä*, se muuttaisi lauseen tekstuaalisia suhteita. Kun että-lause sisältää pronominin *itse*, se osoittaa, että puheena oleva kirjoittaja jatkaa aikaisempaa teemaa 'me' puhumalla itsestään

⁶ Opettajien mukaan tämä on koululaisilla suorastaan maneerina, kun he kirjoittavat aineita omista kokemuksistaan.

yhtenä 'meistä'. Välissä olevan virkkeen *minä* on tekstuaalisesti toisella tasolla, kommentaarin esittäjänä. Kontrasti itse — muut toimii tässä siten, että kirjoittajalla on varmaa, kerrottavaa tietoa vain 'me'-ryhmän yhdestä jäsenestä, itsestään.

Seuraavissa esimerkeissä *itse* tuntuisi pikemminkin teeman vaihdolta, siirrytään 'sinusta' minuun (19 c), Raimosta minuun (19 d). Näissä ensimmäisen persoonan pronomini olisi painokkaana (jollaiseksi uusi teema kesken kappaleta on tulkittava) epäkohtelias, pronominin pois jättäminen taas johtaisi epäselvyyteen, koska teeman vaihdoksen on oltava eksplisiittinen:

19. c) Kyselet ATN-kielioppeja koskevaa kirjallisuutta. *Itse* (?Minä) olen lukenut vain Wannerin ja Maratsosin artikkelin.
 d) Raimo on muistanut parilla kirjeellä. Sepustin *itse* hänelle ties mitä. (?Sepustin hänelle - - *MINÄ sepustin hänelle - -.)

Useimmiten on kyse siitä, että puhuja tai kirjoittaja kontrastoi omat tekemisensä muiden ratkaisuihin (20 a) tai vastakohtaparina on *minä* — hän (20 b, c):

20. a) Käännöksiä ja käännösperiaatteita on useita. Voidaan pohtia onko lukija vietävä antiikin maailmaan vai muokattava teksti nykymaailmaa varten. *Itse* pyrin olemaan suhteellisen uskollinen alkutekstille, *mutta* asioille on tietysti vain eduksi, jos tarjotaan myös *toisentyypisiä* käännöksiä. (M. Itkonen-Kaila)
 b) Jokainen päivä maistui pettymykseltä. *Hän* ei saanut maalatuksi. Täällä oli kaikkea liikaa. Liian kaunisti. Maisemakortti koko paikka. *Mutta itse* *minä* saatoin seistä joskus rantakivikossa ja katsella vuoria - -. (Thorvall)
 c) *Insinööri* oli kertonu mun nostaneen nokkaani hänelle. *Itte* en mielestäni ollut sitä nostanut vaan nyökännyt. (Mikkola)

Näissäkin tapauksissa *itse* on välttämätön, sillä kontrastiivista emfaasia ei saada aikaan pelkällä 1. persoonan pronominilla. Selvempi tämä korvaamattomuus on poleemisessa tapauksessa, jossa kirjoittaja ja tietty lukija ovat vastakkain (tyypillistä yleisönosaston kirjoituksille):

21. Nimimerkki »Ateisti» (- -), onko mielestäsi jotain väärää siinä, että ihminen kasvaa uskon pariin jo pienestä pitäen? Eräs viisas nimittäin sanoi: »Antakaa lasten tulla minun tyköni». Et näemmä tiedä, kuinka paljon lapset ymmärtävät. *Itse* ymmärsin jo 5—6-vuotiaana enemmän kuin sinä. (IS)

Elliptinen teksti täydentyy eri tavoin sen mukaan, onko tekstissä *itse* vai *minä*:⁷

- 21'. *Itse* ymmärsin jo 5—6-vuotiaana enemmän kuin sinä ymmärrät nyt.

⁷ Pragmaattisten intuitioiden tavoittaminen tuntuu vaikealta. Tässä kohden tulkintani osuu yksin Valma Yli-Vakkurin tulkinnan kanssa; kielitieteen päivien yleisö rypisteli sen sijaan kulmiaan mutta ei osannut perustella mahdollisesti vastakkaista kantaansa.

21''. *Minä* ymmärsin jo 5—6-vuotiaana enemmän kuin sinä ymmärsit 5—6-vuotiaana.

Se että alkuperäinen virke täydentyisi nimenomaan siten kuin esimerkissä 21' eli preesensillä, viittaa siihen, että *itse* kontrastoi juuri tämänhetkisen tilanteen henkilöt. Neutraali *minä*, josta puuttuu kontrastoiva implikaatio, kertoo vain, mikä tilanne oli kirjoittajan ja lukijan lapsuudessa. Tulos on tekstuaalisesti mieletön, koska tarkoitus on nimenomaan osoittaa kumppanin tämänhetkinen typeryys.

Aina ei tekstiyhteys välttämättä osoita, mistä vastakkainasettelusta on kyse. Tällöin *itse*-sanan käyttäminen *minä*-pronominin sijasta saattaa ilmentää kohteliaisuutta, kuten seuraavista esimerkeistä käynee ilmi.

22. a) — Ehtiikö Rauta-aika valmistua syksyyn mennessä?
— Lopullisesti aikataulua ei ole menetetty, mutta ehtiminen vaatii venymistä. Enää ei saisi tulla minkäänlaisia viivästyksiä. *Itse* siirryn muihin töihin jo elokuun alusta, joskin tietysti valvon filmin leikkausta ynnä muita teknisiä vaiheita. (K. Holmberg, IS)

Jos Holmberg olisi sanonut: *Minä* siirryn muihin töihin – –, hän olisi antanut ymmärtää, että filmin valmistuminen on kiinni vain hänestä. Käyttäessään *itse*-sanaa hän puhuu vain omasta puolestaan mutta implikoi, että on muitakin filminteossa tärkeitä tekijöitä, joiden aikataulut on lisäksi otettava huomioon. Seuraavassa on lentokapteenin viesti matkustajille laskeuduttaessa Helsinkiin huonolla talvisäällä:

22. b) Radiossa varoitellaan, että ei kannata lähteä maantielle. *Itse* aion jättää auton kentälle ja lähteä bussilla kaupunkiin.

Jos kapteeni olisi käyttänyt 1. persoonan pronominia, koko puheenvuoro olisi tuntunut irrelevantilta. Matkustajat olisivat voineet kummastella, miksi kapteeni alkaa kertoa omista ratkaisuisistaan heille. Käyttämällä sanaa *itse* hän kohteliaasti implikoi, että hänen virkkeensä on relevantti ja että matkustajien kannattaisi harkita vastaavaa.

Kaiken kaikkiaan siis puhujaan tai kirjoittajaan viittaava *itse* sisältää implikaation 'minä yhtenä asianosaisista' tai 'minä muita vastaan'. Tämä implikaatio puuttuu 1. persoonan pronominilta. Kontekstista kulloinkin riippuu, saako tämä implikaatio aikaan poleemisen vai jopa kohteliaan sävyn. Se, että kyseessä on konventionaalinen implikaatio, käy ilmi kun tarkastellaan kontekstittomia minimipareja, jotka on keinotekoisesti konstruoitu:

23. a) *Itselläni* on kahdeksan lasta.
b) *Minulla* on kahdeksan lasta.
24. a) *Itselläni* on nuha.
b) *Minulla* on nuha.

Esimerkin 23 a tulkitsee kuulija olevan poimittu keskeltä poleemista tekstiä, jossa lausetta on käytetty esim. argumenttina lapsenkasvatuksen asiantuntemuksen puolesta; lause implikoi, että myös kuulijoiden tulisi esittää jotain näyttöä omasta pätevydestään. Vastaavaa tulkintaa ei sisälly lauseeseen 23 b ainakaan normaalipainotteisena; se voisi olla tekstin ensimmäinen lause. Lause 24 a edellyttää ympärilleen kontekstia, josta käy ilmi, miten muut asianosaiset voivat. Lause 24 b sijoittuu tekstiin, jossa ei välttämättä puhuta muista kuin 'minusta'.

Tämän artikkelin ulkopuolelle jää sen selvittäminen, millaisissa virkeasemissa temaattinen oppositio *itse* — muu(t) on mahdollinen. Alustavasti voi olettaa (vrt. myös esim. 19 b), että teemana oleva *itse* esiintyy nimenomaan tekstin puheenaihetta eteenpäin vievässä lauseessa eikä esimerkiksi kommentoivassa. Tätä havainnollistaneen keksitty esimerkkipari:

25. a) **Itse* en tiedä, miltä teistä muista tuntuu.
 b) En tiedä, miltä teistä muista tuntuu, mutta *itse* suhtaudun ajatukseen varauksellisesti.

3.2.2. *Itse* viittaamassa puhuteltavaan

Puhuteltavaan viittaava *itse* on usein aivan samanlaisessa käytössä kuin 3. persoonaankin viittaava. Niinpä seuraavissa esimerkki 26 a sisältää merkityksen 'omin voimin', 26 b puolestaan 'sinä, jonka kuuluisi kiinnostua' ja 26 c—e merkityksen 'sinä asianosaisena'.

26. a) Oletko sinä *itse* nämä kuulat katkaissut? Millä sinä ne katkaisit? (= Oletko sinä katkaissut nämä *itse*?) (Meri)
 b) Vaikka *itseäsi* eivät kiinnosta nämä yliopiston virkajuonittelut, kerron kuitenkin, - -. (keskustelu)
 c) Et *sinä* saa kertoa minulle, mitä sinulle on joku kertonut. Se on voinut valehdella sinulle. Kerro *sinä*, mitä *sinä itse* olet nähnyt. (Meri)
 d) — Haluatko *sinä* sitten erota minusta? Minun on vain ollut vaikea sanoa sitä, mutta nyt minä olen sen sanonut, mutta *sinä itse* et halunnut päättää enää mitään. (Vartio)
 e) — Mutta sano jotain. - - Etkö usko, että tämä kivi ja kallio ja tuo vesi, ja kuu, eikä niihin jää minusta jotain, kun minä tahdon niin.
 — Mitä *sinä itse* luulet? (Vartio)

Puhuteltava on asianosainen, eikä oppositiota *sinä* — joku muu tai *sinä* — minä tajuta poleemiseksi. Mutta dialogissa *itse* 'sinä' voi saada myös kontrastioivan sävyn aivan kuten 1. persoonan tapauksessakin. Verratkaamme implikaatioiden eroja eri pronominvaihtoehtojen välillä seuraavissa konstruoiduissa vastauksissa:

27. A: — Mene avaamaan ovi!
 B₁: — Mene *sinä*!
 B₂: — Mene *itse*!
 B₃: — Mene *sinä itse*!

28. A: — Pitäisitkö tilaisuudessa juhlapuheen?
 B₁: — Pidä *sinä* se.
 B₂: — Pidä *itse* se. [= älä yritä työntää minulle tehtäväsi]
 B₃: — Pidä *sinä itse* se.
29. A: — Ota lisää kakkua!
 B₁: — Ota *sinä* ensin.
 B₂: — Ota *itse* ensin.
 B₃: — Ota *sinä itse* ensin.

Esimerkeissä 27 ja 28 pronomini *sinä* mahdollistaa repliikin tulkitsemisen neutraaliksi vaihtoehdoksi. Esimerkit B₂ taas sisältävät implikaation, että puhujan A kuuluisi tehdä se, mihin hän puhuteltavaa kehottaa. Tästä seuraa, että nämä vastaukset ovat sävyiltään epäkohteliaita. Se että sävy ei välttämättä ole epäkohtelias, näkyy esimerkistä 29, jossa kakun ottaminen ei voi olla kenenkään velvollisuus. Tästä johtuu, että 29 B₂ voisi olla jopa kohtelias: vastaaja implikoi, että A on syystä tai toisesta arvokkaampi, joten hänen kuuluu ottaa ensin kakkua. Itse implikaatio, joka repliikkeihin sisältyy, ei ole sinänsä epäkohtelias tai kohtelias vaan neutraali muistutus, josta määräkonteksteissa tulee epäkohtelias. Kun kyseessä ovat kohteliaisuudeltaan kaksi ääripäätä, toisaalta kohtelias vuoropuhelu, toisaalta riitely, havaitaan, että molemmissa vaihtoehdot suosivat tiettyjä konteksteja:

30. A: — Monet kiitokset viimeisestä, rakas ystävä!
 B₁: ?— Kiitos *sinulle*.
 B₂: — Kiitos *itsellesi*.
 B₃: — Kiitos *sinulle itsellesi*.
31. A: — Pidä suusi kiinni!
 B₁: — Pidä *sinä!*
 B₂: — Pidä *itse!*
 B₃: — Pidä *sinä itse*.

Esimerkki (30 B₁) on suorastaan kielenvastainen; sitä pidettäneen svetisistisenä. Pronomini *sinä* käy vain kontekstissa, jossa se saa esim. lisämääritteitä:

30. B₁': — Kiitokset kyllä kuuluvat *sinulle* (*itsellesi), joka niin taitavasti – –.

Vastaavasti (31 B₁) saa koomisen sävyn, koska siihen sisältyy merkitys, että puhuteltavan olisi pideltävä puhujan suuta kiinni. Molemmissa outous selittynee juuri *itse*-sanaan liittyvästä implikaatiosta 'jonkun kuuluu tehdä jotakin'.

Mikä ero on sitten vaihtoehtojen *itse* ja *sinä itse* välillä? Distribuutorajoituksia ei pitempään ilmaukseen tunnu kohdistuvan; se ei ole samalla tavoin työkeäksi tulkittava kuin pelkkä *itse*. Luontevalta tuntuu Valma Yli-Vakkurin ehdottama selitys, että juuri pituus tekee ilmauksesta kohteliaamman — mitä töksähtävämpi ilmaus, sen todennäköisemmin se on myös epäkohtelias. Riitatilanteessa (31) kohtelias ilmaus yleensä tulkitaan ironiseksi. Kaksi viimeistä esimerkkiäni

viittaisivat kuitenkin siihen, että konteksti voi pitemmästäkin ilmauksesta tehdä epäkohteliaan; esimerkit ovat Meren puhekielestä, jossa 2. persoonan pronomineja muutenkin viljellään paljon:

32. a) — Liian suuri, Esko sanoi.
 — *Itselläs* on liian suuri, tarkoitan suu, Pukki sanoi.
 b) — Mutta se oli maapomppu varmasti, Esko sanoi.
 — Ähä, Pukki sanoi. *Sä ite* sanoit äsken, että se ei pompannut.

Itse on siis 2. persoonaan viitatessaan paljon yksiselitteisemmässä tehtävässä kuin viitatessaan 1. persoonaan, jonka yhteydessä on mahdollista olettaa *minä*-pronominin välttämisen vaikuttavan ylen runsaaseen *itse*-sanon käyttöön. Tämä voisi siis olla yksi »salaliittolainen» kiertoilmausten joukossa (vrt. Vilkuna 1980: 232).

4. Tiivistelmä

Olen pyrkinyt tarkastelemaan yhden kategorialtaan epäselvän nominin, *itse*-sanon, käyttäytymistä nykysuomessa. Vaikka osoittautui mahdolliseksi erottaa tämän sanan kolme käyttöä toisistaan siinä määrin, että voidaan puhua adverbista *itse*, partikkelista *itse* ja pronominimaisesta apposiitiosta *itse*, näillä on yhä yhteisiä, etenkin semanttis-tekstuaalisia ominaisuuksia. Olen halunnut osoittaa, että vain adverbikäytössä sanan merkitys voidaan tulkita pelkästä lauseyhteydestä käsin, tarkemmin sanoen verbin merkityksen avulla. Muissa tapauksissa alkuperäinen merkitys 'henkilökohtaisesti' on saanut väistyä selvemmin tekstuaalisen 'asianomaisen' merkityksen tieltä. Yleisin tekstuaalinen tehtävä sanalla *itse* lienee kontrastoiva, mutta tämän lisäksi voidaan erottaa myös disambiguoiva tehtävä sekä relevanssin osoittamisen tehtävä. Nämä tulkitaan hieman eri tavoin sen mukaan, onko kyseessä yhtäjaksoinen teksti vai dialogi, ja edelleen, onko dialogi yleisilmeeltään sopuisa ja kohtelias vai riitaisa ja töykeä.

LÄHTEET

- CHAFE, WALLACE L. 1976: Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and the point of view. — Subject and topic, toim. Charles N. Li, New York.
 GRICE, H. P. 1975 (1968): Logic and conversation. — Syntax and semantics Vol. 3, toim. P. Cole & J. Morgan, New York.
 HAKULINEN, AULI & FRED KARLSSON 1979: Nykysuomen lauseoppia. Jyväskylä.
 HAKULINEN, LAURI 1979: Suomen kielen rakenne ja kehitys. 4. painos. Keuruu.
 IKOLA, OSMO 1979: Nykysuomen käsikirja. Uudistettu laitos. Espoo.

- MUJUNEN, RAILI & A. NIEMIKORPI & M. PELTTARI 1979: Pronominit 1960-luvun suomen yleiskielessä. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja n:o 18. Oulu.
- SUOJANEN, MATTI K. 1977: Mikael Agricolan teosten indefiniittipronominit: totalitiivit. Pieksämäki.
- TUOMIKOSKI, R. 1969: Asemoilmaustemme luokittelusta. *Suomi* 114: 4. Helsinki.
- VENDLER, ZENO 1967: *Linguistics in philosophy*. New York.
- VILKUNA, MARIA 1980: Referenssi ja spesies suomenkielisten tekstien tulkinnaissa. *Lisensiaatintutkielma*, Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

On the meaning and use of the word *itse* '(one)self'

AULI HAKULINEN (Jyväskylä)

The article sets out to analyze the different uses of the word *itse*, which according to traditional sources is categorized as an "indefinite" pronoun, or an adjective. The following examples show the kinds of uses that are discussed:

- (1) Osaatteko matkustaa sinne *itse* 'Can you travel there on your own?'
- (2) Tämä tulee *teille itsellenne*. 'This will be for yourself'

The implication of the argument is that the different uses of this word cannot be seen as so many shades of meaning of the same "word". Rather, one should distinguish at least between the adverbial use of *itse* (cf. do it *yourself*), the word as an intensifying particle with as much denotative meaning left as there is in contrastive stress (*itse asia* 'the thing (in) itself'), and thirdly, its use as an appositive (pronoun, having roughly the meaning

'the one in question, the topical one' (Lapsi *itse* ei ole hädissään, mutta muut ovat 'The child himself is not worried, but the other people are').

Thus, in some cases the semantic development of a word can simultaneously lead to a split into several parts of speech, existing side by side, and having some elements of meaning in common.

The last couple of sections discuss some pragmatic issues. It is shown how the pronoun is used referring to either the 1st person sg., or the 2nd person sg., in ways that involve implications that are missing in equivalent phrases with the ordinary 1st and 2nd person pronouns (*Itselläni* on kahdeksan lasta vs. *minulla* on kahdeksan lasta 'I myself have eight children' vs. 'I have eight children'; *Pidä puhe* — *Pidä itse* vs. *Pidä sinä*. 'Give a speech' — 'Give one yourself' vs. 'You give one').